

MAŁGORZATA TATAŁA, MARIA MAŃKOWSKA

UCZUCIA RELIGIJNE DZIECI W WIEKU PRZEDSZKOLNYM W ŚWIETLE ICH WŁASNYCH WYPOWIEDZI ORAZ W PERCEPCJI ICH MATEK

Przedmiotem analiz są wyniki badań dotyczących uczuć religijnych dzieci w wieku przedszkolnym, otrzymane bezpośrednio (z wypowiedzi dzieci) oraz pośrednio (z wypowiedzi ich matek). Zbadano 90 dzieci w wieku 4, 5 i 6 lat za pomocą metody obrazkowej oraz przeprowadzono wywiad z ich matkami. Przedstawiono analizę rozwoju treściowej reprezentacji w zakresie uczuć religijnych u dzieci, a następnie porównano dane uzyskane od dzieci i ich matek, biorąc pod uwagę treść oraz sposób ekspresji opisywanych uczuć. Omówiono relacje w obrębie uczuć pozytywnych i negatywnych, natomiast pogłębionej analizie statystycznej poddano uczucia negatywne. Stwierdzono, że na poziomie prawidłowości globalnych obydwu źródeł danych o uczuciach religijnych dzieci wykazują bardzo zbliżoną jakość. Natomiast analiza szczegółowa ujawnia różnice o zasięgu lokalnym, przy czym otrzymane wyniki nie zaprzeczają sobie, ale wzajemnie się uzupełniają.

Słowa kluczowe: uczucia religijne, wiek przedszkolny.

Problematyka religijności wzbudza coraz większe zainteresowanie wśród psychologów (Jarosz, 2003; Szymoń, 2003; Walesa, 2003a; 2003b; Niemirowski, 2004). W ramach badań naukowych prowadzonych w tym zakresie podejmowane jest także zagadnienie uczuć religijnych, stanowiących jeden z komponentów religijności (Walesa, 1998; Tatała, 2000).

Psychologiczna wiedza na temat uczuć religijnych, zwłaszcza ich rozwoju, jest wciąż fragmentaryczna i niewystarczająco uzasadniona. Podejmowane prace empiryczne prowadzą do atrakcyjnych poznawczo wyników. Wskazują jednak na trudności metodologiczne związane z naturą przedmiotu badań – dotyczącego zarówno samego fenomenu religijności, jak i sfery uczuć (Tatała, 2000).

DR MAŁGORZATA TATAŁA, Zakład Psychologii Rozwojowej, Instytut Psychologii KUL,
Al. Raławickie 14, 20-950 Lublin; e-mail: malgorzata.tatala@kul.lublin.pl

DR MARIA MAŃKOWSKA, Zakład Psychologii Stosowanej, Instytut Psychologii KUL,
Al. Raławickie 14, 20-950 Lublin; e-mail: maria.mankowska@kul.lublin.pl

Psychologia, opisując ustosunkowanie człowieka do otoczenia, posługuje się terminami „emocje” i „uczucia”. Wielokrotnie obydwa określenia (a także im podobne: stany afektywne, emocjonalność, uczuciowość) były używane zamiennie, rzadziej rozłącznie. Można jednak zauważyć, że obecnie psychologowie częściej stosują termin „emocje” niż „uczucia”. Zazwyczaj przyjmuje się, że emocje to złożone, zorganizowane stany składające się z kognitywnych ocen, impulsów do działania oraz uporządkowanych (*patterned*) reakcji somatycznych (Frijda, 1989, 1992; Socha, 1996). Uczucia natomiast określa się jako świadomą i utrwaloną gotowość do reagowania emocjonalnego, szczególnie wobec ludzi i otaczającej rzeczywistości. Uczucia w porównaniu z emocjami charakteryzują się mniejszą intensywnością i większą trwałością¹ (Reykowski, 1992; Jarymowicz, 1998; Olechnowicz, 2000; Reber, 2000; Gasiuł, 2002). Wydaje się, że w odniesieniu do sfery wartości, kiedy ma się do czynienia z pewnymi ideałami i standardami, bardziej adekwatne jest opisywanie procesów emocjonalnych w kategoriach uczuć określanych jako uczucia wyższe: poznawcze, estetyczne, moralne i religijne (Kowalczyk, 1990).

Cechą charakterystyczną uczuć religijnych jest to, że często nie można ich opisać za pomocą prostych określeń, ponieważ zespalają się ze sobą, tworząc rodziny znaczeń zawierające różnorodne, komplementarne, a niekiedy nawet sprzeczne reakcje emocjonalne (Fisher, Shaver, Carnochan, 1990). Dodatkowo w zakresie uczuć religijnych występują zwielokrotnione trudności w werbalnym wyrażaniu przeżywanych doznań. Uczucie, np. religijnego zafascynowania, oznacza różne kompozycje przeżyciowe lub wręcz rodzajowo różne uczucia. Kryterium odmienności może pochodzić między innymi z genezy tego przeżycia. Według G. Allporta (1988) nie istnieje pojedyncze i jedyne w swoim rodzaju wzruszenie religijne, występuje natomiast zróżnicowany zbiór przeżyć, który koncentruje się wokół obiektu religijnego.

Mimo wspomnianych trudności, wyodrębnia się określone uczucia odnoszące się do fenomenu religijnego, np. radość, nadzieja, miłość, tęsknota za Bogiem, smutek, żal, skrucha, niepokój czy wręcz obawa dotycząca życia wiecznego. Ten sam bodziec może wywołać zróżnicowane uczucia religijne. Przykładowo, poczucie zależności człowieka od Boga w pewnych sytuacjach wywołuje radość z bycia pod opieką Opatrzności, w innych rodzi bunt, złość i strach.

W ośmiokomponentowej strukturze religijności zaproponowanej przez Walesę (1998) uczucia religijne stanowią jeden z parametrów; współwystępują

¹ Dlatego też używa się terminów „uczucia religijne”, a nie „emocje religijne” na określenie przeżyć związanych ze sferą *sacrum*.

między innymi ze świadomością religijną, więzią ze społecznością osób wierzących i praktykami religijnymi. Im bardziej świadomość jest rozbudowana, ukształtowana, bogata, lepiej ustrukturalizowana, tym bardziej też jest pomocna do tego, aby wzbudzać, kształtować, modyfikować i stabilizować uczucia religijne. Stąd też pojedyncze informacje o charakterze religijnym mają znacznie mniejszy wpływ na kształtowanie uczuć religijnych niż wiadomości tworzące pewną całość znaczeniową prowadzącą do ustosunkowania wobec Sacrum. Procesowi temu na poziomie świadomości towarzyszą coraz bogatsze i głębsze uczucia religijne. Żywa relacja człowieka z Bogiem rodzi potrzebę współbycia z innymi osobami wierzącymi, a to z kolei wpływa na zwiększoną liczbę kontaktów międzyludzkich. Towarzyszą im uczucia religijne, które domagają się odpowiedniego uspołecznienia i kulturowych form wyrazu. Autentyczne więzi ze wspólnotą osób wierzących sprzyjają rozwojowi uczuć religijnych i uzewnętrznianiu ich w sposób coraz bardziej dojrzały. Szczególnie dotyczy to dzieci, które z wiekiem uczą się wyrażania emocji, nazywania i właściwego reagowania w określonych sytuacjach. Czynnikiem, który sprzyja bardziej adekwatnemu wyrażaniu uczuć religijnych, jest również uczestniczenie dzieci w praktykach religijnych. Praktyki te pod pewnym względem poprzedzają uczucia, a niekiedy nawet je wzbudzają. Z kolei uczucia religijne podtrzymują i pogłębiają zewnętrzne formy religijności.

I. PROBLEM I METODA

We wcześniejszych opracowaniach dotyczących rozwoju uczuć religijnych u dzieci w wieku przedszkolnym zostało omówionych kilka aspektów tego zagadnienia, np. zróżnicowanie na bezpośrednie i pośrednie wyrażanie uczuć, zmiany rozwojowe w zakresie formalnej i treściowej struktury uczuć religijnych (Tatała, 2000; Mańkowska, Tatała, 2002).

Prezentowany artykuł przedstawia dalszą, bardziej pogłębioną analizę rozwoju tychże uczuć w zakresie ich treściowego ujmowania. W podjętych badaniach empirycznych wykorzystano dwa źródła informacji dotyczących omawianego zagadnienia. Po pierwsze, przeprowadzono standaryzowany wywiad eksploracyjny z udziałem dzieci; po drugie, na podstawie rozmów z matkami uzyskano informacje odnośnie do ekspresji uczuć religijnych ich dzieci, zaobserwowanych w różnych sytuacjach życiowych. Zastosowanie takiej procedury badawczej zmierza do sprawdzenia, czy otrzymane wyniki dotyczące uczuć religijnych u dzieci są niezależne od sposobu zbierania danych, tzn. czy są

rzetelne w sensie zbieżności (Goldberg, 1968). Jeżeli omawiana zbieżność (*convergence*) występuje, zwiększa się w znacznej mierze pewność, iż uzyskane wyniki są generowane przez badaną rzeczywistość, a nie pochodzą od metody zbierania i przetwarzania danych. W konsekwencji podnosi to wiarygodność wysuwanych wniosków.

Zaprojektowane metody badań pozwalają odpowiedzieć na pytania: Jak przebiega rozwój treściowego ujmowania uczuć religijnych u dzieci w wieku przedszkolnym? Czy zmiany rozwojowe w zakresie uczuć religijnych, zaobserwowane w wypowiedziach dzieci, są potwierdzane wynikami otrzymanymi z relacji ich matek?

Głównym narzędziem badawczym było pięć obrazków przedstawiających ważne wydarzenia z życia Pana Jezusa, opisane w Ewangelii (I. Święta Rodzina, II. Pan Jezus naucza i uzdrawia, III. Burza na jeziorze, IV. Ukrzyżowanie Pana Jezusa, V. Zmartwychwstanie Pana Jezusa).

Poprzez zadawanie odpowiednich pytań stymulowano dziecko do udzielania odpowiedzi wyrażających jego uczucia powstałe w trakcie sytuacji badawczej. Mając świadomość, że mówienie o uczuciach nie jest łatwe, zadawano dziecku pytania odnoszące się do uczuć „bohaterów” znajdujących się na obrazku oraz pytano je wprost o przeżycia wzbudzone informacją ikonyczną. Zakładano, że dziecko, identyfikując się z bohaterem, przenosi własne przeżycia na uczucia postaci z obrazka. Dane na temat uczuć religijnych dzieci zaobserwowanych przez matki uzyskano za pomocą wywiadu składającego się z 9 itemów.

Zbadano 90 dzieci, po 30 w wieku 4, 5 i 6 lat (w tym po 15 chłopców i po 15 dziewcząt w każdej grupie wiekowej), oraz 90 matek tych dzieci. Oprócz zmiennej wieku w doborze próby wzięto także pod uwagę stopień religijności dzieci (Tatała, 2000).

II. WYNIKI BADAŃ

We wstępnej fazie opracowania danych przeprowadzono odpowiednią klasyfikację uczuć religijnych. Podzielono je na uczucia pozytywne i negatywne, a następnie w każdej z tych grup wyodrębniono uczucia według ich treści. W ten sposób otrzymano cztery podstawowe zbiory (**kategorie główne**):

1. Religijne uczucia pozytywne zawarte w wypowiedziach dzieci: *POZ-D*.
2. Religijne uczucia negatywne zawarte w wypowiedziach dzieci: *NEG-D*.

3. Religijne uczucia pozytywne, jakie zaobserwowały matki u swoich dzieci: *POZ-M*.

4. Religijne uczucia negatywne, jakie zaobserwowały matki u swoich dzieci: *NEG-M*.

W ramach każdej z głównych kategorii wyróżniono **kategorie szczegółowe**:

(1) **POZ-D: RAD; R+P; INN**. *RAD* odnosi się do dzieci, których wypowiedzi zawierały tylko uczucie radości; *R+P* – do dzieci, których wypowiedzi zawierały zarówno uczucie radości, jak i inne uczucia pozytywne, zaś *INN* – do dzieci, których wypowiedzi zawierały uczucia pozytywne, ale inne niż radość (np. miłość).

(2) **NEG-D: SMU; STR; SSW; BRK**. *SMU* odnosi się do dzieci, których wypowiedzi zawierały tylko uczucie smutku i / lub współczucia²; *STR* – do dzieci, których wypowiedzi zawierały wyłącznie uczucie strachu, *SSW* – do dzieci, których wypowiedzi zawierały jednocześnie kilka uczuć negatywnych, tworzących jeden z trzech niżej wymienionych układów: smutek i strach, współczucie i strach, smutek, współczucie i strach, natomiast *BRK* – do dzieci, których wypowiedzi nie zawierały żadnych negatywnych uczuć religijnych.

(3) **POZ-M: rad; r+p; inn**. *rad* odnosi się do dzieci, u których matki stwierdziły występowanie tylko uczucia radości; *r+p* – do dzieci, u których matki zaobserwowały zarówno uczucia radości, jak i inne uczucia pozytywne; *inn* – do dzieci, u których matki stwierdziły występowanie uczuć pozytywnych, ale nie relacjonowały uczucia radości (np. zaufanie).

(4) **NEG-M: smu; str; ssw; brk**. *smu* odnosi się do dzieci, u których matki stwierdziły występowanie tylko uczucia smutku i / lub współczucia; *str* – do dzieci, u których matki zaobserwowały wyłącznie uczucia strachu; *ssw* – do dzieci, u których matki stwierdziły występowanie jednocześnie kilku uczuć negatywnych, tworzących jeden z trzech niżej wymienionych układów: smutek i strach, współczucie i strach, smutek, współczucie i strach, zaś *brk* do dzieci, u których matki nie zauważyły żadnych negatywnych uczuć religijnych.

² W ocenie sędziów kompetentnych, analizujących kontekst wypowiedzi dzieci, nazwy „smutek” i „współczucie” opisują zbliżone stany uczuciowe, w których smutek jest dominujący.

III. PREZENTACJA DANYCH PIERWOTNYCH
DLA UCZUĆ POZYTYWNYCH I NEGATYWNYCH
(Z DWÓCH ŹRÓDEŁ DANYCH)

Tabela 1 zawiera porównanie danych, odnoszących się do ekspresji uczuć pozytywnych, uzyskanych z wypowiedzi dzieci i ich matek. Na „przecięciu” tych samych kategorii znajdują się dane dla dzieci, u których występują identyczne nazwy uczuć wyrażonych zarówno w ich odpowiedziach, jak i w wypowiedziach ich matek.

Tab. 1. Zestawienie liczebności (dane pierwotne) dla trzech kategorii zmiennej uczucia pozytywne w wypowiedziach dzieci: RAD, R+P, INN oraz trzech kategorii zmiennej uczucia pozytywne w wypowiedziach matek: rad, r+p, inn

Zmienne	Kategorie uczuć pozytywnych			Sumy brzegowe
	rad	r+p	inn	
RAD	3	25	0	28
R+P	3	52	2	57
INN	0	5	0	5
Sumy brzegowe	6	82	2	90

Otrzymane wyniki charakteryzują się następującymi cechami:

1. Radość jest zdecydowanie dominującym uczuciem pozytywnym; występuje u 85 dzieci, czyli 94,4%, oraz u 88 matek, tj. 97,8%. Jako pojedyncze uczucie zostało zaobserwowane u 28 dzieci (31,1%) oraz u 6 matek (6,7%). Natomiast w wypowiedziach złożonych, zawierających obok radości inne uczucie pozytywne, występuje u 57 dzieci, co stanowi 63,3% wypowiedzi, oraz u 82 matek, tj. 91,1%. Bardziej szczegółowy podział tej kategorii, mający za podstawę uczucie towarzyszące radości, okazał się mało przydatny dla prowadzonej analizy, gdyż otrzymane subkategorie były bardzo zróżnicowane i w związku z tym przypadały na niezbyt małe liczebności osób badanych.

2. Tylko pięcioro (5,6%) dzieci relacjonowało swoje uczucia pozytywne, nie używając określenia *radość*, i tylko dwie (2,2%) matki w opisie uczuć pozytywnych u swoich dzieci nie użyły terminu *radość*.

Porównując zgodność w zakresie wypowiedzi dzieci i ich matek, można zauważyć, że: (1) dla kategorii *radość* jako pojedynczego uczucia zależność

ta odnosi się do trojga dzieci (3,3%); (2) dla wypowiedzi stwierdzających radość i inne uczucie zależność dotyczy 52 dzieci, co stanowi 57%.

Omawiana zgodność w odniesieniu do wszystkich form wyrażania uczuć pozytywnych dotyczy 55 dzieci (61,1%), czyli zdecydowanie więcej niż połowy badanej próby.

Tab. 2. Zestawienie liczebności (dane pierwotne) dla trzech kategorii zmiennej uczucia negatywne w wypowiedziach dzieci: SMU, STR, SSW, BRK oraz trzech kategorii zmiennej uczucia negatywne w wypowiedziach matek: smu, str, ssw, brk

Zmienne	Kategorie uczuć negatywnych				Sumy brzegowe
	SMU	STR	SSW	BRK	
smu	17	5	21	8	51
str	0	0	2	0	2
ssw	3	2	10	3	18
brk	5	2	7	5	19
Sumy brzegowe	25	9	40	16	90

Tabela 2 zawiera porównanie danych dotyczących ekspresji uczuć negatywnych, uzyskanych na podstawie wypowiedzi dzieci i ich matek. Najczęściej występującym pojedynczym uczuciem negatywnym jest smutek (stwierdzany w relacjach 25 dzieci, czyli 27,8%, oraz w wypowiedziach 51 matek, tj. 56,7%). Natomiast strach jako uczucie pojedyncze zanotowano u 9 dzieci, co stanowi 10%, oraz w wypowiedziach 2 matek, tj. 2,2%.

Uczucia złożone SSW stanowią najczęściej występującą kategorię w wypowiedziach dzieci. Zaobserwowano je u 40 dzieci, tj. 44,4%, natomiast tylko 18 matek, czyli 20% badanej grupy, stwierdziło takie uczucia u swoich dzieci. Liczba dzieci (16, tj. 17,8%), które w badaniach nie ujawniły uczuć negatywnych, jest zbliżona do liczby matek (19, tj. 21,1%), które nie zaobserwowały takich uczuć u swoich dzieci.

Porównując zgodność w zakresie wypowiedzi dzieci i ich matek można zauważyć, że dla kategorii *smutek* dotyczy ona 17 dzieci (18,9%), w przypadku kategorii *strach* zgodność nie wystąpiła; dla kategorii uczuć złożonych zależność ta odnosi się do 10 dzieci (11,1%), zaś dla kategorii braku uczuć negatywnych – do 5 dzieci (5,5%). Zgodność w odniesieniu do wszystkich form wyrażania uczuć negatywnych dotyczy 32 dzieci, tj. nieco ponad jedną trzecią badanej próby (35,6%).

Analiza wyników przeprowadzona w obszarze danych pierwotnych ma charakter opisowy. W stosunku do uczuć negatywnych, dla których układ relacji jest bogatszy niż w przypadku uczuć pozytywnych, a ponadto żadna z występujących kategorii nie jest bezwzględnie dominująca, podjęto próbę dalszej analizy, umożliwiającej zobrazowanie relacji zachodzących pomiędzy wyodrębnionymi kategoriami. W tym celu wykorzystano analizę korespondencji (ANACOR), która dla zmiennych nominalnych pełni rolę analogiczną, jak metoda głównych składowych (*principal componens*) w odniesieniu do zmiennych mierzonych na skali interwałowej.

IV. NATURA NEGATYWNYCH UCZUĆ RELIGIJNYCH

Przeprowadzona kategoryzacja uczuć umożliwia potraktowanie kategorii głównych jako zmiennych psychologicznych, a kategorii szczegółowych jako wartości tych zmiennych. W obszarze uczuć negatywnych występują dwie zmienne: *NEG-D* oraz *NEG-M*, odpowiadające danym uzyskanym bezpośrednio od dzieci i danym otrzymanym od ich matek; zmienne te mają po 4 wartości, odpowiednio: *SMU*, *STR*, *SSW*, *BRK* oraz *smu*, *str*, *ssw*, *brk*.

Uzyskane wyniki badań można analizować także w relacji do wieku i płci dzieci. Kategorie te ujęto jako pojedynczą zmienną nominalną, nazwaną *WIE-PLE*, przyjmującą sześć wartości: (1) *ch4* chłopcy w wieku lat 4; (2) *ch5* chłopcy w wieku lat 5; (3) *ch6* chłopcy w wieku lat 6; (4) *dz4* dziewczęta w wieku lat 4; (5) *dz5* dziewczęta w wieku lat 5; (6) *dz6* dziewczęta w wieku lat 6.

Dzięki analizie korespondencji dwa dowolne zbiory kategorii można przedstawić za pomocą punktów w układzie odniesienia, utworzonym przez niewielką liczbę współrzędnych ortogonalnych, tak aby metryka χ^2 w tym nowym układzie odzwierciedlała możliwie dokładnie metrykę χ^2 , wyliczoną z tablicy wielodzielczej, gdzie każdą z komórek traktuje się jako odrębną zmienną (por. tab. 2).

W ten sposób nieporównywalne (bo jakościowo różne) kategorie zostają przekształcone w wielkości mierzone na skali interwałowej w „nowej przestrzeni”. Wyniki analizy korespondencji pozwalają na wyprowadzenie dwóch rodzajów wniosków:

1. Możliwość identyfikacji kategorii najbardziej podobnych w obrębie danej zmiennej na tle określonych kategorii drugiej zmiennej. Przykładowo,

można ocenić podobieństwo różnych grup wiekowych ze względu na sposób ekspresji uczuć religijnych.

2. Możliwość interpretacji odległości między parami kategorii należącymi do dwóch różnych zmiennych. Pozwala to na ocenę podobieństwa pomiędzy odpowiadającymi sobie kategoriami, wyodrębnionymi z wypowiedzi dzieci i ich matek.

Matematyczne podstawy analizy korespondencji można znaleźć w pracy Aranowskiej (1992) oraz w podręczniku do pakietu statystycznego SPSS PC+ (Norusis, 1990), na podstawie którego przeprowadzono obliczenia dla celów niniejszej pracy. Poniżej zamieszczono tylko podstawowe zasady i charakterystykę najważniejszych wskaźników, otrzymanych dzięki metodzie ANACOR, służących do opisu i oceny uzyskanych wyników.

W analizie korespondencji, tak jak w analizie głównych składowych, obowiązuje zasada minimalizacji liczby latentnych (nieobserwowalnych) czynników przy zachowaniu zadowalającego stopnia wyjaśniania wariancji zmiennych pierwotnych przez nowe zmienne. W praktyce prowadzi to do uzyskania na samym początku rozwiązania z maksymalną liczbą wymiarów, a w dalszej kolejności – do uwzględnienia tylko tych wymiarów, które są ważne dla analizowanego problemu. Miarą tej ważności są wartości własne oraz procent zmienności wspólnej, przy czym wartość własna (w przypadku analizy korespondencji) może być interpretowana jako korelacja obliczona dla danych wierszowych i kolumnowych, wyrażonych w nowym układzie współrzędnych, natomiast procent zmienności wspólnej – jako część wariancji zmiennych pierwotnych wyjaśnianych przez dany wymiar (nową zmienną). Przy interpretacji wymiarów istotne są kwadraty współczynników korelacji każdej kategorii z wymiarem (czynnikiem) oraz wskaźniki udziału kategorii w konstytuowaniu poszczególnych wymiarów³ (Aranowska, 1992).

ANACOR dla zmiennych *NEG-D* vs *NEG-M*

Opierając się na danych pierwotnych, zawartych w tab. 2, przeprowadzono ilościową ocenę podobieństw kategorii wchodzących w zakres zmiennych *NEG-D* i *NEG-M*. Wyniki obliczeń, otrzymane metodą ANACOR, przedstawiono w tab. 3.

³ Wskaźniki udziału (UDZ) to liczby z domkniętego przedziału zero-jeden, przy czym „jeden” oznacza udział całkowity (Aranowska, 1992).

Tab. 3. Wyniki obliczeń ANACOR dla zmiennych: *NEG-D* wobec uczuć *NEG-M*

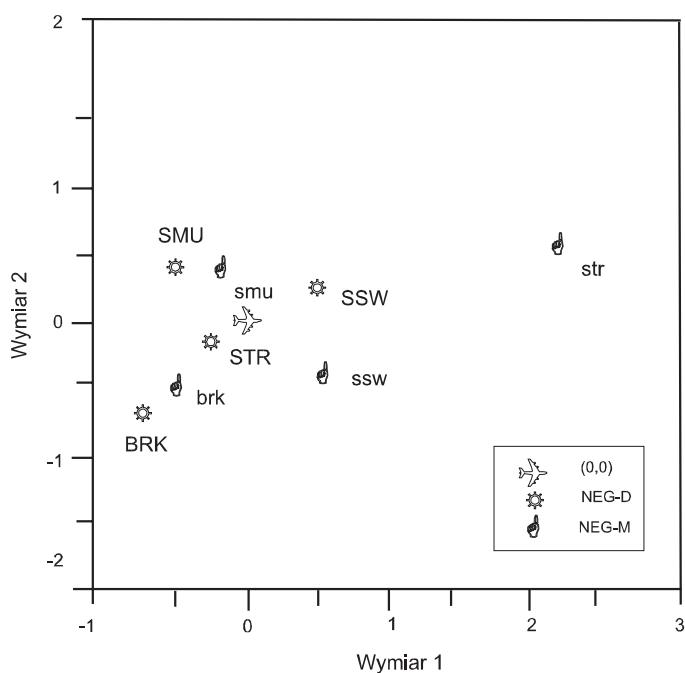
Wymiar (czynnik)		Wartość własna		Procent zmienności wspólnej		
1		0,21602		73,7		
2		0,12322		24,0		
3		0,03817		2,3		
Wymiar 1		Wymiar 2		Wymiar 3		
r^2	UDZ	r^2	UDZ	r^2	UDZ	
Zmienna <i>NEG-D</i>						
SMU	0,747	0,345	0,251	0,356	0,001	0,021
STR	0,317	0,017	0,198	0,011	0,485	0,849
SSW	0,993	0,534	0,007	0,600	0,001	0,011
BRK	0,344	0,104	0,644		0,012	0,118
Suma	–	1,000	–	1,000	–	1,000
Zmienna <i>NEG-M</i>						
smu	0,408	0,079	0,592	0,354	0,000	0,000
str	0,961	0,572	0,020	0,036	0,019	0,370
ssw	0,839	0,267	0,120	0,117	0,041	0,416
brk	0,329	0,082	0,644	0,493	0,027	0,214
Suma	–	1,000	–	1,000	–	1,000

Na podstawie danych zawartych w tab. 3 można stwierdzić, że pierwszy wymiar wyjaśnia aż 74% zmienności (inercji) układu. Razem z wymiarem drugim wyjaśniają wspólnie 97,7% tej zmienności.

Z analizy zbioru zawierającego wypowiedzi dzieci wynika, że kategorie *SMU* oraz *SSW* mają wysokie kwadraty współczynnika korelacji z pierwszym wymiarem podobieństw (odpowiednio 0,747 oraz 0,993), a ich wspólny udział w „tworzeniu” dymensji stanowi blisko 0,90. Kategoria *BRK* z kwadratem ładunku 0,644 nasyca głównie drugi wymiar, a kategoria *STR* – z kwadratem ładunku 0,485 – niemal samodzielnie (UDZ = 0,849) konstytuuje wymiar trzeci (przy czym należy przypomnieć, że ten ostatni wyjaśnia tylko 2,3% wariacji całego układu). A zatem przy otrzymanym empirycznie rozkładzie zmiennej *NEG-D* na poziomach zmiennej *NEG-M* najbardziej podobne są kategorie *SMU* i *SSW*, pozostałe funkcjonują praktycznie niezależnie od siebie oraz niezależnie od *SMU* i *SSW*.

Analogicznie można zidentyfikować podobieństwa między kategoriami wyodrębnionymi dla wypowiedzi matek, czyli zmiennej *NEG-M*. Największe ładunki względem czynnika pierwszego mają kategorie *str* i *ssw*, dla których kwadraty ładunków wynoszą odpowiednio 0,961 i 0,839, z łącznym udziałem równym 0,839. Natomiast kategorie *smu* i *brk* mają wysokie kwadraty korelacji z wymiarem drugim (odpowiednio 0,592 oraz 0,644 przy łącznym udziale równym 0,847, czyli 85%). Ostatecznie w omawianym zbiorze danych występują dwie pary kategorii podobnych do siebie: *str* i *ssw* oraz *smu* i *brk*, przy jednoczesnej niezależności między tymi parami.

W świetle wcześniej przytoczonych założeń analizy korespondencji⁴ i otrzymanych wyników należy przyjąć, że rozwiązanie dwuwymiarowe jest optymalne w odniesieniu do kategorii zbiorów *NEG-D* i *NEG-M*.

Rys. 1. Położenie analizowanych zmiennych: *NEG-D* i *NEG-M* w nowym układzie współrzędnych⁵

⁴ Preferuje się jak najmniejszą liczbę wymiarów, przy założeniu, że wyjaśniają one dostatecznie zasób zmienności wspólnej.

⁵ Dokładne współrzędne punktów zamieszczono w Aneksie, tabela A.

Tab. 4. Macierz odległości (metryka euklidesowa) pomiędzy kategoriami zbioru *NEG-D* i zbioru *NEG-M*

Zmienne	SMU	STR	SSW	BRK
smu	0,3643	0,4794	0,7182	0,9398
str	2,8764	2,6323	1,8901	2,9255
ssw	1,2476	0,7331	0,3252	0,9689
brk	0,9605	0,3478	0,9938	0,1274

Na rys. 1 przedstawiono położenie wszystkich 8 kategorii łącznie dla dwóch zmiennych *NEG-D* i *NEG-M* w nowym układzie współrzędnych, utworzonych z dwóch pierwszych, a więc najważniejszych wymiarów. Jak łatwo zauważyć, większość odpowiadających sobie (analogicznych) kategorii z dwóch zbiorów utworzyło diady. Jedynie kategorie *str* i *STR* są od siebie niezależne. Można powiedzieć, że kategorie *BRK-brk*, *SMU-smu* oraz *SSW-ssw* korespondują ze sobą, natomiast zależność taka nie zachodzi między kategoriami *STR* i *str*. Na podstawie macierzy odległości (tab. 4) wyraźnie widać, że korespondujące kategorie stanowią tzw. pary wzajemne (por. Gębarski, 1968).

Dalszą analizę wyników poprowadzono w kierunku prześledzenia związków zachodzących pomiędzy wiekiem i płcią dzieci a treścią ujawnianych uczuć. Dane pierwotne i otrzymane zależności zostaną przedstawione kolejno dla zbioru *NEG-D*, a następnie *NEG-M*.

ANACOR dla zmiennych *NEG-D* vs *WIE-PLE*

Analizę korespondencji, mającą na celu ukazanie relacji występujących między werbalizacją negatywnych uczuć religijnych a wiekiem i płcią dzieci badanych eksperymentalnie, przeprowadzono na podstawie danych tab. 5. Otrzymane wyniki zamieszczono w tab. 6.

Tabela 6 ukazuje, że pierwszy wymiar (czynnik) wyjaśnia ponad 56% zmienności. Razem z wymiarem drugim wyjaśniają 83% tej zmienności, a zatem ważny jest tu także trzeci wymiar, który odpowiada za 17% wariancji układu. Należy w tym przypadku przyjąć rozwiązanie trójwymiarowe.

Z analizy pierwszego zbioru wynika, że kategorie *SSW* oraz *BRK* mają bardzo wysokie kwadraty ładunków (korelacji) z pierwszym czynnikiem podobieństw, odpowiednio 0,898 oraz 0,765. Kategoria *STR* (z kwadratem ładunku 0,647) nasycy drugi wymiar, natomiast *SMU* (z kwadratem korelacji 0,603) – wymiar trzeci. Zatem w kontekście zmiennej *wiek i płeć* najbardziej podobne są kategorie *SSW* i *BRK*. Pozostałe zaś funkcjonują praktycznie niezależnie od siebie, a także od *SSW* i *BRK*.

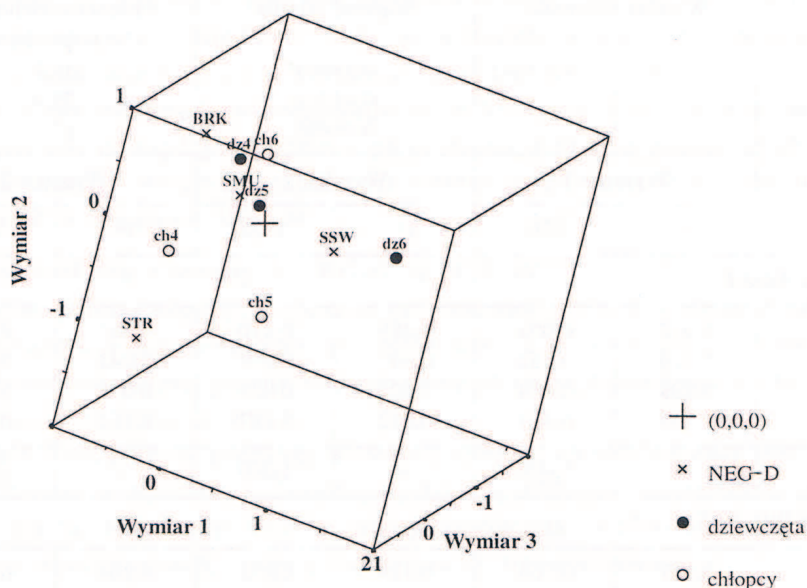
Tab. 5. Zestawienie liczebności (dane pierwotne) dla zmiennej *NEG-D* (uczucia negatywne w wypowiedziach dzieci) i *WIE-PLE* (wiek i płeć dzieci)

Zmienne	Kategorie uczuć negatywnych				Sumy brzegowe
	<i>SMU</i>	<i>STR</i>	<i>SSW</i>	<i>BRK</i>	
<i>ch4</i>	5	3	4	3	15
<i>ch5</i>	2	3	8	2	15
<i>ch6</i>	3	1	6	5	15
<i>dz4</i>	5	1	5	4	15
<i>dz5</i>	6	1	6	2	15
<i>dz6</i>	4	0	11	0	15
Sumy brzegowe	25	9	40	16	90

Tab. 6. Wyniki obliczeń ANACOR dla zmiennych: uczucia *NEG-D* wobec *WIE-PLE*

	Wymiar (czynnik)		Wartość własna		Procent zmienności wspólnej	
	1	2	0,33664	0,23767	56,5	26,4
	3		0,18496		17,1	
	Wymiar 1		Wymiar 2		Wymiar 3	
	r^2	UDZ	r^2	UDZ	r^2	UDZ
Zmienna <i>NEG-D</i>						
<i>SMU</i>	0,012	0,003	0,385	0,210	0,603	0,509
<i>STR</i>	0,310	0,152	0,647	0,678	0,043	0,070
<i>SSW</i>	0,898	0,414	0,025	0,025	0,076	0,117
<i>BRK</i>	0,765	0,431	0,072	0,087	0,163	0,304
Suma	–	1,000	–	1,000	–	1,000
Zmienna <i>WIE-PLE</i>						
<i>ch4</i>	0,607	0,165	0,129	0,075	0,264	0,238
<i>ch5</i>	0,011	0,003	0,941	0,604	0,048	0,048
<i>ch6</i>	0,321	0,082	0,111	0,061	0,568	0,480
<i>dz4</i>	0,468	0,065	0,530	0,157	0,002	0,001
<i>dz5</i>	0,037	0,004	0,370	0,093	0,593	0,232
<i>dz6</i>	0,992	0,681	0,007	0,010	0,000	0,001
Suma	–	1,000	–	1,000	–	1,000

Analogicznie można prześledzić podobieństwa między kategoriami drugiego zbioru. Największe ładunki pierwszego czynnika otrzymały w kolejności zmienne *dz6*, *ch4*. Wprawdzie zmienna *dz4* także silnie koreluje z tym czynnikiem ($r = \sqrt{0,468}$; UDZ = 0,065), ale z drugiej strony – nasycza wysoko również wymiar drugi ($r = \sqrt{0,530}$; ze stosunkowo dużym udziałem, równym 0,157. Dlatego też nie uwzględniono jej w merytorycznym definiowaniu pierwszego czynnika, natomiast włączono ją w obszar czynnika drugiego, gdzie dominującą zmienną jest kategoria *ch5* z kwadratem korelacji wynoszącym 0,941 i UDZ = 0,604. W zakres czynnika trzeciego wpisują się dwie kategorie: *ch6* (z ładunkiem $r = \sqrt{0,568}$; i UDZ = 0,480) oraz *dz5* ($r = \sqrt{0,593}$; i UDZ = 0,232). Warto w tym miejscu zaznaczyć, że nie tylko bezwzględne wartości korelacji czy ich kwadraty, lecz także wskaźniki udziału są pomocne przy interpretacji treściowej wymiaru.

Rys. 2. Położenie analizowanych zmiennych: *NEG-D* i *WIE-PLE* w nowym układzie współrzędnych⁶

Rysunek 2 pokazuje położenie wszystkich 10 kategorii łącznie dla dwóch zmiennych *NEG-D* i *WIE-PLE* w nowym układzie trzech współrzędnych.

⁶ Dokładne współrzędne punktów zamieszczono w Aneksie, tab. B.

Niektóre kategorie tworzą pary wzajemne (por. tab. 7), pozwalające na wyodrębnienie korespondujących ze sobą kategorii, np.: *SMU* i *dz5*, *SSW* i *dz6*, *BRK* i *ch6*. W przypadku innych kategorii można tylko warunkowo wskazać quasi-korespondujące kategorie, tj. *dz4* z kategorią *SMU* i kategorią *BRK*, *ch4* z kategorią *SMU* i kategorią *STR* oraz *ch5* z kategorią *SSW* i kategorią *STR*.

Tab. 7. Macierz odległości (metryka euklidesowa)
pomiędzy kategoriami zbioru *NEG-D* i zbioru *WIE-PLE*

Zmienne	ch4	ch5	ch6	dz4	dz5	dz6
SMU	0,9050	1,5652	1,3631	0,6829	0,1804	1,4091
STR	0,9496	1,0468	1,9101	1,7932	1,8061	2,3644
SSW	1,3701	0,9316	1,1652	1,1069	0,9853	0,6811
BRK	1,3027	1,6247	0,5267	0,7712	1,4634	2,1530

Dla dziewcząt 4-letnich typowe są uczucia smutku i brak wyrażania uczuć negatywnych, dla 5-letnich uczucie smutku, a dla 6-letnich złożone nazewnictwo (smutek, strach i współczucie). Natomiast w przypadku chłopców najbardziej charakterystyczne jest to, że część 6-latków nie wyraża uczuć negatywnych, dla 5-latków zaznacza się tendencja do złożonego wyrażania uczuć (*SSW*), a także strachu jako pojedynczego uczucia. Strach występuje także u chłopców 4-letnich, przy czym charakterystyczne są także wypowiedzi zawierające uczucie smutku (zob. tab. 7).

Różnice między chłopcami i dziewczętami w zakresie wyrażania uczuć występują na każdym poziomie wieku. Bardziej przejrzyste prawidłowości otrzymano poprzez interpretację wyodrębnionych wymiarów.

Trójwymiarowe rozwiązanie, uzyskane dla zbioru *NEG-D*, pozwoliło zidentyfikować poszczególne wymiary charakteryzujące rozwój dotyczący ekspresji negatywnych uczuć religijnych.

Wymiar pierwszy, wyodrębniony w analizie korespondencji, ilustruje zasady rozwojowe charakteryzujące dziewczęta. Zależność ta polega na tym, że wraz z wiekiem wzrasta złożoność wypowiedzi wyrażających religijne uczucia negatywne.

Wymiar drugi zidentyfikowano jako zmienną latentną odnoszącą się do chłopców. Ukazane zmiany rozwojowe nie mają tak jednoznacznej interpretacji, jak w przypadku dziewcząt. Wymiar ten nie porządkuje chłopców według wieku. Największe bogactwo w ekspresji emocji negatywnych obserwuje się u chłopców 5-letnich. Podczas gdy chłopcy 4-letni relacjonują i przeżywają

przede wszystkim smutek, to u chłopców 5-letnich występuje także współczucie i strach. Natomiast u chłopców 6-letnich obserwuje się zwiększoną tendencję do nieujawniania emocji negatywnych. Nie jest to oczywiście oznaką braku słownictwa na wyrażanie stanów emocjonalnych; występuje tu raczej powściągliwość w uzewnętrznianiu uczuć, szczególnie emocji strachu. Wynika to w dużej mierze ze standardów funkcjonujących w kulturze, gdyż przygotowanie do roli mężczyzny zakłada ukrywanie emocji negatywnych, zwłaszcza strachu.

Trzeci wymiar ujmuje zróżnicowanie zmian rozwojowych w zakresie uczuć religijnych pomiędzy chłopcami i dziewczętami. Przykładowo, dwie grupy: 5-letnich dziewcząt i 6-letnich chłopców porównywane na tym wymiarze wykazują podobieństwo między sobą (rys. 2).

ANACOR dla zbiorów *NEG-M* vs *WIE-PLE*

Na podstawie danych zawartych w tabeli 8 przeprowadzono analizę korelacji, która ukazuje relacje występujące między kategoriami uczuć negatywnych, zaobserwowanych przez matki, a wiekiem i płcią ich dzieci. Otrzymane wyniki zawiera natomiast tab. 9.

Tab. 8. Zestawienie liczebności (dane pierwotne) dla zmiennej *NEG-M* (uczucia negatywne w wypowiedziach matek) i *WIE-PLE* (wiek i płeć dzieci)

Zmienne	Kategorie uczuć negatywnych				Sumy brzegowe
	smu	str	ssw	brk	
ch4	9	0	2	4	15
ch5	9	0	5	1	15
ch6	8	1	3	3	15
dz4	8	0	1	6	15
dz5	10	0	4	1	15
dz6	7	1	3	4	15
Sumy brzegowe	51	2	18	19	90

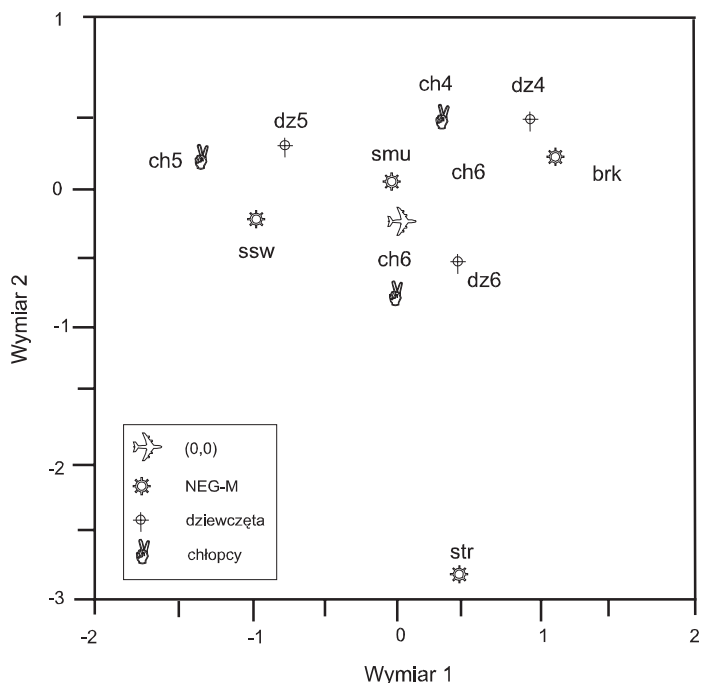
Tabela 9 ukazuje, że wymiar (czynnik) pierwszy wyjaśnia ponad 67% zmienności wspólnej, a razem z wymiarem drugim wyjaśniają aż 98% tej zmienności, stąd też rozwiązanie dwuwymiarowe jest rozwiązaniem optymalnym.

Z analizy zbioru zawierającego nazwy uczuć wynika, że kategorie *brk* i *ssw* mają wysokie kwadraty korelacji z pierwszym czynnikiem podobieństw, odpowiednio 0,988 oraz 0,915, przy czym kategoria *ssw* ma tylko umiarkowany udział w definiowaniu tego czynnika, tj. 0,326. Kategoria *str*, z kwadratem ładunku 0,953, nasyca drugi wymiar. Wyniki uzyskane z analizy kore-

spondencji nie dają podstaw do powiązania kategorii *smu* z konkretnym czynnikiem. Kategoria ta ma zbliżone co do wartości, umiarkowane kwadraty korelacji (rzędu 0,40) z wymiarem pierwszym i drugim, ale praktycznie nie ma udziału w definiowaniu tych wymiarów, gdyż odpowiednie UDZ wynoszą: 0,029 i 0,064. Natomiast udział tej kategorii w określaniu wymiaru trzeciego jest wyraźny i wynosi 0,340, jednak wymiar ten wyjaśnia tylko 2,1% zmienności wspólnej. Również ze względu na wartość korelacji nie można związać kategorii *smu* z żadnym konkretnym czynnikiem. W kontekście zmiennych *wiek* i *pleć* najbardziej podobne do siebie są kategorie *ssw* i *brk*, kategoria *str* funkcjonuje niezależnie od *ssw* i *brk*, natomiast *smu* ma charakter „rozmyty” – funkcjonuje w połączeniu z każdą inną kategorią uczuć.

Tab. 9. Wyniki obliczeń ANACOR dla zmiennych: uczucia *NEG-M* wobec *WIE-PLE*

Wymiar (czynnik)		Wartość własna		Procent zmienności wspólnej		
1		0,32259		67,2		
2		0,21767		30,6		
3		0,05751		2,1		
Wymiar 1		Wymiar 2		Wymiar 3		
r^2	UDZ	r^2	UDZ	r^2	UDZ	
Zmienna <i>NEG-M</i>						
<i>smu</i>	0,423	0,029	0,421	0,064	0,157	0,340
<i>str</i>	0,042	0,018	0,953	0,894	0,005	0,066
<i>ssw</i>	0,915	0,326	0,046	0,036	0,039	0,438
<i>brk</i>	0,988	0,627	0,004	0,006	0,008	0,156
Suma	–	1,000	–	1,000	–	1,000
Zmienna <i>WIE-PLE</i>						
<i>ch4</i>	0,385	0,038	0,590	0,127	0,024	0,075
<i>ch5</i>	0,941	0,319	0,024	0,018	0,035	0,371
<i>ch6</i>	0,009	0,001	0,952	0,306	0,040	0,182
<i>dz4</i>	0,828	0,375	0,169	0,167	0,003	0,042
<i>dz5</i>	0,882	0,227	0,092	0,052	0,026	0,210
<i>dz6</i>	0,207	0,040	0,774	0,330	0,020	0,120
Suma	–	1,000	–	1,000	–	1,000

Rys. 3. Położenie analizowanych zmiennych: *NEG-M* i *WIE-PLE* w nowym układzie współrzędnych⁷

W podobny sposób można prześledzić zależności pomiędzy kategoriami drugiego zbioru. Największe ładunki pierwszego czynnika otrzymały w kolejności następujące kategorie: *ch5*, *dz5*, *dz4*; kwadraty tych ładunków wynoszą odpowiednio: 0,941; 0,882; 0,828. Wymienione kategorie mają też stosunkowo wysokie i porównywalne ze sobą udziały w określeniu pierwszego czynnika (łączy udział wynosi 0,921). Natomiast kategorie: *ch6*, *dz6* i *ch4* mają wysokie kwadraty korelacji z wymiarem drugim (odpowiednio: 0,952; 0,774 oraz 0,590), z łącznym udziałem 0,763 w definiowaniu tego wymiaru.

Rysunek 3 ilustruje położenie wszystkich 10 kategorii łącznie dla dwóch zmiennych *NEG-M* i *WIE-PLE* w nowym układzie współrzędnych, utworzonych z dwóch pierwszych wymiarów wyjaśniających praktycznie całą wariancję układu. W omawianym przypadku występują trzy pary wzajemne (por. tab. 10), które wskazują na korespondujące ze sobą kategorie: *ssw* i *ch5*, *brk*

⁷ Dokładne współrzędne punktów zamieszczono w Aneksie, tab. C.

i *dz4*, *smu* i *ch4* oraz jedna para *ssw* i *dz5* (nie będąca parą wzajemną), której elementy należy uznać za semikorespondujące ze sobą ze względu na ich niewielką odległość (0,4632).

Tab. 10. Macierz odległości (metryka euklidesowa)
pomiędzy kategoriami zbioru *NEG-M* i zbioru *WIE-PLE*

Zmienne	ch4	ch5	ch6	dz4	dz5	dz6
smu	0,4709	0,6570	0,8091	1,0282	0,5440	0,9096
str	3,3755	3,3716	2,3728	3,4450	3,4276	2,3155
ssw	1,1645	0,3563	0,8882	1,7109	0,4632	1,1035
brk	0,7812	1,7666	1,1699	0,4095	1,6521	1,0150

Miary odległości zamieszczone w tab. 10 potwierdzają wyprowadzone wcześniej, na podstawie wyników ANACOR (por. tab. 9), wnioski dotyczące specyficznych właściwości kategorii *smu*. Jest ona usytuowana w bliskim sąsiedztwie prawie wszystkich kategorii wiekowych. Można tu mówić o quasi-korespondujących kategoriach: *smu* z kategorią *dz5*, z kategorią *ch5*, z kategorią *ch6* i z kategorią *dz6*. Do tego typu kategorii należy zaliczyć także parę: *brk* i *ch4*.

W przypadku zbioru *NEG-M* otrzymano rozwiązanie dwuwymiarowe. Na podstawie wyników badań przedstawionych na rys. 3 można stwierdzić, iż w percepcji matek zmiany rozwojowe w zakresie wyrażania negatywnych uczuć religijnych przebiegają jednakowo dla chłopców i dziewcząt. Wymiar pierwszy opisuje zależność pomiędzy wiekiem dzieci a złożonością komunikowania uczuć: od braku wyrażania uczuć *brk* u 4-latków do uczuć złożonych *ssw* u 5-latków. Wymiar drugi różnicuje dzieci 6-letnie od pozostałych grup wiekowych i wskazuje na dodatkowy mechanizm – jakościową zmianę między 5. a 6. rokiem życia.

V. PODSUMOWANIE I DYSKUSJA WYNIKÓW

W prezentowanej pracy przeprowadzono analizę treści uczuć religijnych u dzieci w wieku przedszkolnym na podstawie ich własnych wypowiedzi oraz informacji uzyskanych od ich matek.

W wyrażaniu uczuć religijnych przez dzieci przeważają uczucia pozytywne nad negatywnymi⁸. Z danych otrzymanych bezpośrednio z wypowiedzi dzieci, jak i z wywiadów z ich matkami wynika, że u niektórych dzieci występuje ekspresja uczuć pozytywnych przy braku wyrażania uczuć negatywnych. Zależność przeciwna nie występuje.

W obszarze uczuć pozytywnych dominuje radość. Występuje ona bądź jako pojedyncza kategoria, bądź też w powiązaniu z innym uczuciem pozytywnym. Przy czym zróżnicowanie dotyczące „pozostałych uczuć pozytywnych” w obrębie każdej grupy było tak widoczne, że czyniło bezzasadnym porównywanie pomiędzy grupami danych, czyli między zbiorem uczuć pozytywnych zawartych w wypowiedziach dzieci i matek. W odniesieniu do uczuć negatywnych analiza danych pierwotnych wskazuje zarówno na podobieństwa, jak i na różnice między wynikami uzyskanymi bezpośrednio od dzieci i ich matek.

W obydwóch zbiorach można było wyodrębnić te same kategorie uczuć. Zastosowanie analizy korespondencji do analizy uczuć negatywnych w wypowiedziach dzieci i matek pozwala na stwierdzenie, że konfiguracja uczuć wyodrębnionych z danych uzyskanych bezpośrednio z wypowiedzi dzieci jest podobna do tej, którą otrzymano z wywiadów z matkami. Podobieństwo to obejmuje trzy z czterech wyodrębnionych kategorii uczuć religijnych, tj. smutku, smutku-współczucia-strachu oraz braku wyrażania uczuć negatywnych. W przypadku czwartej kategorii, uczucia strachu, nie zaobserwowano podobieństwa. Strach, jako pojedyncze negatywne uczucie religijne, pojawia się rzadko. Jeżeli występuje w tej formie, to częściej w wypowiedziach dzieci niż matek i zdecydowanie częściej u chłopców niż u dziewcząt.

Interesujące wnioski co do rozwoju uczuć negatywnych otrzymano, stosując metodę ANACOR w kontekście zmiennej *wieku i płci*. Stwierdzono występowanie dwóch prawidłowości. Po pierwsze, związek pomiędzy wiekiem dzieci a złożonością komunikowania uczuć jest wyrazem rozwoju kompetencji komunikacyjnych. Po drugie, jakościowe zmiany w wyrażaniu uczuć, występujące pomiędzy 5. a 6. rokiem życia, informują o pojawiającej się powściągliwości w mówieniu o doświadczanych uczuciach. Pomiędzy 5. i 6. rokiem życia powstają zaczątki myślenia logicznego, kształtują się początki pojęć

⁸ Opisana zależność nie jest sprzeczna z innymi badaniami dotyczącymi uczuć i emocji (por. Czapiński, 1988).

dotyczących stałości cech przedmiotów (masy, ciężaru i objętości) i inne struktury poznawcze, a także werbalne, które z jednej strony warunkują sprawniejsze wyrażanie i komunikowanie uczuć, z drugiej zaś – ich większe kontrolowanie. Pod koniec omawianego okresu dziecko staje się bardziej zdolne do autoanalizy i refleksji nad sobą samym i własnymi przeżyciami, a więc uzyskuje większą zdolność do samokontroli.

Zasadnicza różnica w danych uzyskanych od dzieci i ich matek polega na tym, że w pierwszym przypadku otrzymano rozwiązanie trójwymiarowe, natomiast w drugim – dwuwymiarowe. W relacji matek rozwój uczuć religijnych u chłopców jest analogiczny jak u dziewcząt, natomiast z analizy danych pochodzących bezpośrednio od dzieci rozwój ten wykazuje zróżnicowanie ze względu na płeć.

W odniesieniu do uczuć pozytywnych podstawowa różnica polega na tym, iż zakres uczuć doświadczanych przez dzieci, uzyskany z relacji matek, jest bogatszy niż w wypowiedziach pochodzących bezpośrednio od dzieci. Zgodnie z przyjętym modelem religijności (Walesa, 1998), na ekspresję uczuć religijnych wpływają różne parametry, a nie tylko świadomość religijna. Matki, obserwując dzieci w sytuacjach naturalnych, mogły korzystać z pozawerbalnych źródeł informacji o emocjach przeżywanych przez dzieci. Nie jest to zapewne jedyna przyczyna występującej różnicy między danymi pochodzącymi z dwóch źródeł, gdyż w obszarze uczuć negatywnych w wypowiedziach matek brak dominacji uczuć złożonych.

Na płaszczyźnie uczuć negatywnych w relacjach matek przeważa kategoria smutku do tego stopnia, że należy ją traktować jako pewną wielkość stałą w obszarze uczuć negatywnych, a nie jako wielkość zmieniającą się w zależności od wieku i płci dzieci (por. tab. 8).

W rezultacie przeprowadzonych badań należy stwierdzić, że na poziomie prawidłowości ogólnych obydwie źródła danych, zawierające wypowiedzi o uczuciach religijnych dzieci, wykazują bardzo zbliżoną jakość. Natomiast analiza szczegółowa ujawnia różnice o zasięgu lokalnym, przy czym otrzymane wyniki nie zaprzeczają sobie, ale wzajemnie się uzupełniają.

BIBLIOGRAFIA

- Allport, G. W. (1988). *Jednostka i religia. Interpretacja psychologiczna*. Warszawa: IW PAX.
- Aranowska, E. (1992). Związki między zmiennymi w interpretacji analizy składowych głównych i analizy korespondencji. W: E. Aranowska (red.), *Wybrane problemy metodologii badań* (s. 133-168). Warszawa: UW.
- Czapiński, J. (1988). *Wartościowanie. Efekt negatywności. (O naturze realizmu)*. Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Łódź: Ossolineum.
- Fisher, K. W., Shaver, P. R., Carnochan, P. (1990). How emotion develop and how they organize development. *Cognition and Emotion*, 4, 81-127.
- Frijda, N. H. (1989). Prawa emocji. *Nowiny Psychologiczne*, 61, 2, 24-49.
- Frijda, N. H. (1992). The empirical status of the laws of emotion. *American Psychologist*, 43, 349-358.
- Gasiul, H. (2002). *Teorie emocji i motywacji. Rozważania psychologiczne*. Warszawa: Wyd. UKSW.
- Gębarski, K. (1968). Elementarne metody grupowania zmiennych. *Biuletyn Psychometryczny*, 2, 145-174.
- Goldberg, L. R. (1968). Simple models or simple process? Some research on clinical judgments. *American Psychologist*, 23, 483-496.
- Jarosz, M. (2003). *Interpersonalne uwarunkowania religijności*. Lublin: TN KUL.
- Jarymowicz, M. (1998). Uczucia. W: W. Szewczuk (red.), *Encyklopedia psychologii* (s. 929-935). Warszawa: Wyższa Szkoła Ekonomiczno-Społeczna.
- Kowalczyk, S. (1990). *Zarys filozofii człowieka*. Sandomierz: Wyd. Diecezjalne.
- Mańkowska, M., Tatała, M. (2002). Uczucia religijne dzieci przedszkolnych w świetle ich własnych wypowiedzi oraz w percepcji matek. W: *Psychologia w perspektywie XXI wieku. XXXI Zjazd Naukowy Polskiego Towarzystwa Psychologicznego, Lublin, 5-8 września 2002* (s. 335). Lublin: TN KUL.
- Niemirowski, T. (2004). Specyfika wyjaśniania rozwoju świadomości religijnej. *Psychologia Rozwojowa*, 9, 1, 79-86.
- Norusis, M. J. (1990). *SPSS/PS+ 4.0 Base manual for the IBM PC/XT/AT and PS/2*. Chicago: SPSS Inc.
- Olechnowicz, H. (2000). Kształtowanie uczuciowości wyższej a wczesne zapobieganie niekontrolowanej agresywności. *Nowiny Psychologiczne*, 2, 17-23.
- Reber, A. (2000). *Słownik psychologii* (s. 789-790). Warszawa: Wyd. Naukowe SCHOLAR.
- Reykowski, J. (1992). Procesy emocjonalne. W: T. Tomaszewski (red.), *Psychologia ogólna* (s. 7-58). Warszawa: Wyd. Naukowe PWN.
- Socha, P. (1996). What do we know and what we would like to know about religious feelings? *Polish Quarterly of Developmental Psychology*, 2, 127-130.
- Szymoń, J. (2003). Koncentracja na sobie a religijność. W: P. Francuz, M. Grygielski, W. Otrębski (red.), *Studia z psychologii w Katolickim Uniwersytecie Lubelskim* (t. 11, s. 39-49). Lublin: Wyd. KUL.
- Tatała, M. (2000). *Rozwój uczuć religijnych dzieci przedszkolnych*. Lublin: RW KUL.
- Walesa, Cz. (1998). Struktura religijności człowieka. Analiza psychologiczna. *Zeszyty Naukowe KUL*, 41, 3-4, 3-48.

Walesa, Cz. (2003a). Religijności rozwój. W: T. Gadacz, B. Milerski (red.), *Religia. Encyklopedia PWN* (t. 8, s. 423-427). Warszawa: Wyd. Naukowe PWN.

Walesa, Cz. (2003b). Wyjaśnianie religijności człowieka (analiza psychologiczna). W: P. Francuz, M. Grygielski, W. Otrębski (red.), *Studia z psychologii w Katolickim Uniwersytecie Lubelskim* (t. 11, s. 21-38). Lublin: Wyd. KUL.

ANEKS

Tab. A. Dokładne współrzędne punktów zaznaczone na rys. 1

Współrzędne analizowanych kategorii		
Zmienna <i>NEG-D</i>	wymiar 1	wymiar 2
SMU	-0,518	0,397
STR	-0,193	-0,202
SSW	0,509	0,055
BRK	-0,356	-0,645
Zmienna <i>NEG-M</i>		
smu	-0,174	0,277
str	2,358	0,447
ssw	0,537	-0,269
brk	-0,290	-0,536

Tab. B. Dokładne współrzędne punktów zaznaczone na rys. 2

Współrzędne analizowanych kategorii			
Zmienna <i>WIE-PLE</i>	wymiar 1	wymiar 2	wymiar 3
ch4	-0,578	-0,322	0,514
ch5	0,081	-0,913	-0,231
ch6	-0,407	0,289	-0,730
dz4	-0,363	0,466	-0,028
dz5	0,094	0,359	0,508
dz6	1,172	0,120	-0,034
Zmienna <i>NEG-D</i>			
SMU	-0,060	0,417	0,582
STR	-0,715	-1,249	0,360
SSW	0,560	-0,114	-0,220
BRK	-0,904	0,336	-0,562

Tab. C. Dokładne współrzędne punktów zaznaczone na rys. 3

Współrzędne analizowanych kategorii		
Zmienna <i>WIE-PLE</i>	wymiar 1	wymiar 2
ch4	0,270	0,407
ch5	-0,786	0,153
ch6	0,050	-0,632
dz4	0,851	0,468
dz5	-0,663	0,261
dz6	0,279	-0,656
Zmienna <i>NEG-M</i>		
smu	-0,129	0,157
str	0,509	-2,960
ssw	-0,725	-0,198
brk	0,979	0,079

RELIGIOUS FEELINGS IN PRESCHOOL CHILDREN IN SELF-REPORTS
AND IN REPORTS OF THEIR MOTHERS

S u m m a r y

The study concerns religious feelings in preschool children as reported by the children and by their mothers. 90 children at the ages 4, 5 and 6 were studied by means of a picture method and interviews with their mothers were carried out. The paper includes a contents analysis of the representations of religious feelings in children as well as a comparison of the data from children and their mothers with the focus on both the contents and the way of expressing the feelings reported. The relationships between positive and negative feelings are discussed and more detailed statistical analysis was applied to negative feelings. It was found that on the level of general tendencies the both sources of reports concerning children's religious feelings showed similar quality. A more detailed analysis discovered certain minor differences, however, the data from the two sources were complementary rather than contradictory.

Translated by Konrad Janowski

Key words: religious feelings, preschool age.